

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖОБАСЫНА АЛЬТЕРНАТИВТІ ҰСЫНЫСТАР

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТ

2021

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ
ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА
АЛЬТЕРНАТИВТІ
ҰСЫНЫСТАР**

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТ**

**Алматы
2021**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ
ЖОБАСЫНА АЛЬТЕРНАТИВТІ ҰСЫНЫСТАР. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ САЯСАТ —
Алматы, 2021 — 26 Б.

Бұл басылым Сорос-Қазақстан Қорының қаржылық қолдауымен «Қоғамдық бастамалар үшін демократиялық тәжірибелердің ортақ кеңістігі: демократиялық саяси тәжірибелер мен механизмдерді дамыту бойынша шешімдер қабылдауға азаматтық қоғамның қатысуына жәрдемдесу» жобасы аясында шығарылды. Бұл басылымның мазмұны авторлардың көзқарасын көрсетеді және міндетті түрде Қордың көзқарасын білдірмейді.

Барлық материалдар пайда табумен байланысты емес әлеуметтік мақсатта пайдаланылады.

© Құқықтық саясатты зерттеу орталығы

I. 2010–2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫНА ҚЫСҚАША ТАЛДАУ

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі адамның құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қылмыстық құқықтық қорғаудың жеткілікті тиімді құралы болып табылады. Дегенмен де, оның айтарлықтай кемшіліктері бар.

1. Оның негізгі кемшілігі — Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде оның әрекет ету принциптері тікелей анықталмаған. Атап айтқанда, нормаларды ресімдеуде де, оларды іс жүзінде қолдануда да Кодекстің барлық басқа ережелері бағытталуы тиіс негізгі ережелер анықталмаған.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің тек 1-бабында ғана халықаралық міндеттемелерді адал орындау принципін ішінара көруге болады, ал 4, 5 және 15-баптарында заңдылық принципін, non bis in idem және қылмыстық заң алдындағы теңдік принциптерін табуға болады.

Қылмыстық жауаптылықтың құқықтық анықтылығы, пропорционалдылығы (әділдігі), гуманизмділігі және даралығы сияқты принциптері көрсетілмеген, сондықтан олардың сақталуына кепілдік берілмейді.

2. Жалпы алғанда, 2010–2020 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында айтылған екі векторлы қылмыстық құқықтық саясатты ұстану сақталған. Мәселен, бір жағынан алғанда:

- теріс қылыққа дайындалғаны үшін, шағын және орташа ауырлықтағы қылмыс, онша ауыр емес қылмысқа оқталу үшін қылмыстық жауаптылық туындамайды;
- қылмыстық құқық бұзушылықтар мен шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар үшін жазаның ерекше, жеңіл түрі — қоғамдық жұмыстарға тарту қолданылуы мүмкін;
- қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар ретінде мән-жайлардың кездейсоқ салдарынан бірінші рет немесе бірінші рет ауырлығы орташа немесе ауыр емес қылмыс жасау танылады;
- адам шағын немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін сотталған жағдайда, белгілі бір жағдайларда бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалмауы мүмкін;
- жасалған қылмыстың белгісі ретінде көзделмеген жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар болған кезде және ауырлататын мән-жайлар болмаған кезде жазаның негізгі түрінің мерзімі немесе мөлшері қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезден аспауы керек; шағын немесе орташа ауырлықтағы қылмыстар — Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында көзделген ең жоғары мерзімнің немесе мөлшердің жартысынан аспауы керек;
- өлімге әкеп соғумен байланысты емес қылмыстық құқық бұзушылықты немесе шағын немесе орташа ауырлықтағы қылмысты жасаған адам, егер ол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласқан болса, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы тиіс;
- бірінші рет қылмыстық құқық бұзушылықты немесе адам өліміне немесе денсаулығына ауыр зиян келтірумен байланысты емес ауырлығы орташа немесе шағын қылмыс жасаған адамға (ол үшін ҚК Ерекше бөлігінің тиісті бабы немесе бабының бөлігі Қылмыстық кодексте негізгі жазалардың басқа түрлерінің қатарында айыппұл көзделген) кепілдік белгілене отырып, ол сот шешімімен жазалаудан босатылуы мүмкін;

- шағын немесе орташа ауырлықтағы қылмысы үшін сотталған адам жазаны өтеу мерзімінің кемінде үштен бірін іс жүзінде өтеген соң мерзімінен бұрын шартты түрде босату қолданылуы мүмкін;
- шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар (және бұл жағдайда тіпті ауыр қылмыстар) үшін бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жатқан адам қылмыспен келтірілген зиянды толық өтеген жағдайда немесе жазаны өтеудің белгіленген тәртібін қасақана бұзу фактілері болмаса, жазаның өтелмеген қалған бөлігін сот жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыруы мүмкін;
- кіші және орташа ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін сотталған адам жаза мерзімінің кемінде төрттен бірін іс жүзінде өтегеннен кейін жазаның өтелмеген бөлігі жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін;
- егер өрттің немесе дүлей зілзаланың, отбасының жалғыз еңбекке қабілетті мүшесінің ауыр науқастануы немесе қайтыс болуы немесе өзге де төтенше жағдайлар салдарынан оның отбасы үшін аса ауыр зардаптарға әкеп соқтырған мән-жайлар туындаса, қылмыстық құқық бұзушылық немесе шағын және орташа ауырлықтағы қылмыс үшін сотталған адамды сот жазадан босатуы мүмкін.

Басқа жағынан алғанда:

- адам аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталған жағдайда шартты түрде босату қолданылмайды;
- шартты түрде мерзімінен бұрын босату келесі жағдайларда қолданылмайды: өлім жазасы кешірім жасау тәртібімен бас бостандығынан айыруға ауыстырылған жағдайда; адамдардың өліміне әкеп соққан немесе аса ауыр қылмыс жасаумен байланысты террористік немесе экстремистік қылмыс үшін сотталған жағдайда; ауыр және аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмысы үшін сотталған (кейбір жағдайларды қоспағанда) жағдайда; кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмысы үшін сотталған (он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адам мұндай қылмысты жасаған жағдайды қоспағанда) жағдайда;
- жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыру келесі жағдайларда қолданылмайды: кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмысы (мұндай қылмысты кәмелетке толмаған он төрт жасқа толған кәмелетке толмаған адамға қатысты жасаған жағдайды қоспағанда) үшін сотталған адамдарға; адамдардың өліміне әкеп соққан немесе аса ауыр қылмыс жасаумен байланысты террористік немесе экстремистік қылмыс жасаған жағдайда; қылмыстық топтың құрамында қылмыс жасаған жағдайда;
- ескіру мерзімі келесідей қылмыстар үшін сотталған адамдарға қолданылмайды: кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы (мұндай қылмысты кәмелетке толмаған адам он төрт пен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адамға жасаған жағдайды қоспағанда) қылмыстар; бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар; сыбайлас жемқорлық қылмыстары қылмыстар; террористік қылмыстар; экстремистік қылмыстар; азаптау; адамға қарсы аса ауыр қылмыстар; конституциялық құрылыс негіздері мен мемлекеттік қауіпсіздікке қарсы қылмыстар; экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар;
- келесі қылмыстарды жасаған адамдар қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды: террористік, экстремистік қылмыстар; қылмыстық топтың құрамындағы қылмыстар; кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар; азаптау; Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында арнайы көзделген

жағдайларды қоспағанда, тіпті ол қылмыстарды олар алғаш рет жасалғанның өзінде де, адамға қарсы ауыр немесе аса ауыр қылмыстар;

- өтеу мерзімі өткенге дейін келесі жағдайларда соттылықты алып тастауға болмайды: ауыр немесе аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айырылған жағдайда; қылмыстардың қайталануы немесе қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде тағайындалатын жаза жағдайында.

Бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жатқан адамның кішігірім, орташа ауырлықтағы қылмыстары үшін де, ауыр немесе аса ауыр қылмыстары үшін де белгілі бір гуманизм көзделуі мүмкін, мәселен:

- оған тағайындалған жазаның мерзімі қысқартылуы мүмкін;
- жазаны өтеу кезеңінде ол қылмыстық топ жасаған қылмыстарды ашуға және тергеуге ықпал еткен немесе іс жүргізу келісімінің барлық шарттарын орындаған жағдайда, сот жазаның өтелмеген қалған бөлігінің жартысынан аспайтын мерзімін қысқартуы мүмкін.

3. Бұл ретте қылмыстық заңнаманы ізгілендіруге қатысты қабылданған шаралар жеткіліксіз болып табылады. Бұл жерде сөз келесілер туралы болып отыр:

- 1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабының 2-бөлігінде 14 жасқа толған адамдар қылмыстық жауаптылыққа тартылатын қылмыстарды қарастыратын баптардың тізбесі тым ауқымды болып табылады. Бұл тізімнен келесі қылмыстарды шығарып тастауға болар еді: халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау (173-бап); әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни араздықты қоздыру (174-бап); диверсия (184-бап); тонау (192-бап); бопсалау (194-бап); терроризм актісі (255-бап); терроризмді насихаттау немесе терроризм актісін жасауға жария шақыру (256-бап); террористік топты құру, басқару және оның қызметіне қатысу (257-бап); террористік немесе экстремистік қызметті қаржыландыру және терроризмге немесе экстремизмге өзге де қатысу (258-бап); кепілге алу (261-бап); ғимараттарға, құрылыстарға, байланыс және байланыс құралдарына шабуыл жасау немесе оларды басып алу (269-бап); көлік құралдарын немесе байланыс құралдарын қасақана жарамсыз ету (350-бап). 14 пен 16 жас аралығындағы адамдар осы әрекеттердің кейбірінің заңсыздығын түсіне бермейді (мысалы, дипломатиялық немесе консулдық лауазымды тұлғаға шабуыл жасау, әлеуметтік алауыздықты қоздыру) немесе мұндай әрекеттерді жасау әдетте балаларға тән емес (мысалы, террористік топқа жетекшілік ету немесе террористік әрекетті қаржыландыру). Басқа жағдайларда олардың әрекеттері басқа, онша ауыр емес қылмыстар ретінде саралануы мүмкін, мысалы: кепілге алу — бас бостандығынан заңсыз айыру ретінде; тонау — тонау және денсаулыққа белгілі бір зиян келтіру ретінде; диверсия, терроризм актісі, көлік құралдарын немесе байланыс құралдарын қасақана жою — бөтеннің мүлкіне қасақана зиян келтіру ретінде.
- 2) Өмір бойына бас бостандығынан айыру өте жиі қолданылмаса да (2014 ж. — 8-ге дейін, 2015 ж. — 4., 2016 ж. — 12, 2017 ж. — 8, 2018 ж. — 6, 2019 ж. — 1 және 2020 ж. — 10 адамға) жазаның бұл түрін қолдану аясын тарылту мүмкіндіктері әлі таусылған жоқ. Оны, атап айтқанда, адамдардың өміріне қасақана қол сұғумен байланысты салдарды қоспағанда, абайсызда адам өліміне әкелген немесе басқа да ауыр зардаптар туындаған жағдайларда (120-баптың 4-бөлігі, 121-бабының 4-бөлігі, 170-бабының 4-бөлігі, 175-бабының 2-бөлігі, 184-бабы, 255-бабының 4-бөлігі, 263-бабының 5-бөлігі, 286-бабының 4-бөлігі, 296-бабының 4-бөлігі, 298-баптың 4-бөлігі, 299-баптың 4-бөлігі), сондай ақ сондай-ақ кейбір әскери қылмыстар үшін қолдануға болмайды.

- 3) 2017 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясына террористік қылмыстар жа-сағаны үшін және Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін сот шешімі бойынша азаматтықтан айыруға жол берілетін норма (10-баптың 2-бөлігі) енгізілді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 50–1-бабымен «Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру» толықтырылды. Енді бұл шара, кемінде «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заң күшіне енген күнге дейін Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын немесе Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын адамдарға қатысты жойылуы тиіс. Алдымен, кәмелетке толмағандарды қоспағанда, азаматтықтан айыруға болмайтын тұлғалардың (есі дұрыс емес жағдайда қылмыс жасаған адамдар, қарт адамдар, жүкті әйелдер және т.б.) заңда белгіленуі қажет. Сондай-ақ адам азаматтығынан айырылуы мүмкін «Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүдделеріне өзге де ауыр зиян» түрлерінің толық тізбесін белгілеу қажет. Бұл ретте, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде «ауыр зиян» ұғымы мүлдем жоқ екенін есте ұстаған жөн («ауыр зардаптар» деген ұғым ғана бар, бірақ бұл екеуі бірдей мағынаны білдірмейді).
- 4) «Қылмыстың қауіпті қайталануы» түсінігі әлі де бар және Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 46-бабында көзделгендерді қоспағанда, «қайталанатын қылмыстардың» және «қауіпті қайталанудың» құқықтық салдары іс жүзінде айырмашылығы жоқ. Бұл тұжырымдаманың болуы адамды әлеуметтендірудің практикалық тұрғыдан іске асуының мүмкін болмауына әкеп соғады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бұрын ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін сотталған адамдарға қатысты тәрбие және бақылау шараларын кеңейтудің, әртараптандырудың, күшейтудің орнына, тек қуғын-сүргінді күшейту көзделген: жазаның бір бөлігін қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде өтеу мүмкіндігі, толық қамтамасыз етілген қылмыстық-атқару жүйесі (46-баптың 6-бөлігі); шартты түрде соттау (63-баптың 6-бөлігі) және рақымшылық қолдану (78-баптың 2-бөлігі) мүмкін еместігі туралы. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 59-бабында қылмыстардың қайталануы кезінде де, қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде де жаза тағайындау кезінде мыналардың ескерілетінін анық бекітпейді: бұрын жасалған қылмыстардың сандық сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі; алдыңғы жазаның түзеу әсері жеткіліксіз болған мән-жайлар; сондай-ақ жаңадан жасалған қылмыстардың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі.
- 5) Қылмыскерді жазадан босату және оған жазаның жекелеген түрлерін қолдану мүмкіндігі туралы шешім қабылдауда жәбірленушінің рөлі жеткіліксіз. Екінші жағынан, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің азаматтарды қылмыс пен қылмыстық құқық бұзушылыққа итермелейтін, сол арқылы қоғамда шиеленіс тудыратын гуманизмнің көрінісі деп айту қиын. Осы ережелердің бірі 78-баптың 2-бөлігінде бекітілген: «Қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған адамдар рақымшылық жасау туралы актінің негізінде қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін». Өйткені, жақында арада рақымшылық жасалатындығы туралы ақпаратты және де рақымшылық туралы заң жобасын мүдделі қоғам өкілдерінен жасыру мүмкін емес. Жақында қылмыстық жауапкершіліктен босатылатынын біле отырып, көптеген адамдар рақымшылық актісін қабылдау қарсаңында қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды жазасыз жасай алады. Сондықтан рақымшылыққа байланысты жазадан немесе жазасын өтеуден босату тәртібін жеңілдеткен дұрысырақ болып табылады.
- 6) **Әрекеттердің қылмыстылығын жоққа шығаратын мән-жайлардың тізбесі** біршама тар болып табылады. Бұл демократиялық қоғамның әрбір мүшесінің өз ерік-жігерін жүзеге асырудың, өз құқықтары мен заңды мүдделерін, басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғам мен мемлекет мүдделерін неғұрлым батыл қорғау мүмкіндігінің дәлелі болып табылады.

Сонымен бірге, әрекеттің құқыққа қарсылығын жоққа шығаратын кез келген мән-жай жалпы белгілермен сипатталатынын мойындау керек:

- а) адамның құқықтарына немесе заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің заңды мүдделеріне немесе халықаралық қоғамдастықтың мүдделеріне зиян келтіреді, сондай-ақ мұндай зиян келтіргені үшін заңды жауапкершілік көзделген;
- б) заңды болып табылады, яғни ол адам өзінің субъективті құқығын пайдаланғанда, заңды міндеттемені орындау кезінде немесе мемлекеттік билікті жүзеге асыру орын алады;
- в) Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде, өзге де заңда немесе халықаралық шартта көзделген шарттарға сәйкес келеді.

Бұл мән-жайларға құқық бұзушылық жасаған адамды қамауға алу кезінде зиян келтіру, аса қажеттілік, жедел-ізвестіру, қарсы барлау немесе жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу, ақылға қонымды тәуекелділік, физикалық немесе психикалық мәжбүрлеу, қажетті қорғаныс, бұйрықты немесе нұсқауды орындау ғана емес, сонымен қатар келесілер жатуы тиіс:

- автономды түрде әсер ететін қорғаныс құралын қолдану (қазан, күзетші ит немесе басқа да құралдар, егер ол тек құқық бұзушыға ғана зиян келтіру қаупін тудырса; оны пайдалану мүмкіндігі туралы бөтен адамдарға ескерту жасалса; қылмыскердің өліміне әкеп соғу қаупі анық жасалмаса);
- адамның келісімімен зиян келтіру (өлімнен басқа), егер мұндай келісім ерікті болса; тұлғаның келісім беруге құқығы бар және бұл келісім заңға сәйкес алынған болса;
- егер осы спорт түрінің ережелері бұзылмаса, ресми танылған спорт түрімен жарыс немесе жаттығу кезінде зиян келтіру;
- заңмен немесе заңды орындау мақсатында шығарылған актімен адамға жүктелген кәсіби немесе қызметтік міндеттерді орындау;
- бір заңды күші бар әртүрлі актілермен адамға жүктелетін құқықтық міндеттердің қайшылықтары (қайшылықтары);
- арнайы құралдарды және қаруды заңда белгіленген негіздер мен тәртіппен уәкілетті адам физикалық әсер ету кезінде күштеп зиян келтіру.

4. Мемлекеттердің мұндай міндеттемесін тікелей көздейтін халықаралық шарттарға Қазақстан Республикасы қатысушы болғанымен де, заңды тұлғалардың қылмыстық та, квазиқылмыстық жауапкершілігі де қарастырылған жоқ (атап айтқанда: БҰҰ-ның Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясы; БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясы; Балаларды сату, балалар жезөкшелігі және балалар порнографиясы туралы Бала құқықтары туралы конвенцияға Факультативті хаттама; Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын құрлық, теңіз және әуе арқылы мигранттарды заңсыз кіргізуге қарсы хаттама).

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне «қылмыстық теріс қылық» түсінігі енгізілді, бірақ сонымен бірге бұл ұғым «қылмыстың» ұғымы сияқты түсініксіз болып табылады.

Біріншіден, қылмыстық теріс қылықты да, қылмысты да жасағаны үшін айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жаза тағайындалуы мүмкін. Басқаша айтқанда, қылмыстық теріс қылық пен қылмысты формальды түрде бөлуші фактор жойылған.

Екіншіден, қоғамға қауіпті әрекет қылмыс деп танылады; ал егер ол әрекет үлкен қоғамдық қауіп төндірмесе, жеңіл зиян түрін келтірсе немесе жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қаупін тудырса әрекет қылмыстық теріс қылық деп танылады. Сонымен бірге, қоғамдық қауіп төндірмейтін әрекет қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды. Осылайша, ұғымдарды бөлуші «қоғамдық қауіп» ұғымы болғынмен де, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі оның түсінігін де, оның негізінде белгілі бір әрекеттің қылмыс, қылмыстық теріс қылық немесе елеусіз әрекет екенін дәл анықтауға болатын белгілерді де анықтамайды. Қай қоғамдық қауіптің «үлкен», қайсысының «аз» екенін қалай анықтауға болатыны түсініксіз болып табылады.

Бұл мәселе қылмыс санаттарына да қатысты болып келеді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 11-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстар сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай төрт санатқа бөлінеді. Алайда, ҚР ҚК 11-бабының 2-5-бөліктерінен бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның ең жоғары түрі және кінәнің түрі санаттау критерийі болып табылады деген қорытынды шығады. Ал «қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесі» түсінігі, сондай-ақ мұндай «сипаттар» мен «дәрежелердің» түрлері анықталмаған.

Тиісінше, мыналар түсініксіз болып табылады: белгілі бір іс-әрекетті немесе әрекетсіздікті жасағанда адам нақты нені білуі керек және ол нақты нені болжай алатыны немесе болжай алмайтынының бұлтартпастығы немесе мүмкіндігі (20, 21, 23-баптар, 15, 16, 17-баптардың 3-бөлігі, т.б.); адам қол сұғушылық басталғанға дейін немесе қолсұғушылық кезінде өзіне, басқа адамдарға немесе қоғам мен мемлекет мүдделеріне қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтың не екенін қалай анықтауы керек (32-бап).

ҚР ҚК 52-бабының 3-бөлігіне сәйкес жаза тағайындау кезінде қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі ескеріледі. Алайда, қылмыстық заңнан «қоғамдық қауіптілік сипаты» деген не және «қоғамдық қауіптілік дәрежесі» қандай екенін, сот оларды қалай нақты есепке алу керектігін түсіну мүмкін емес.

Сонымен қатар, қылмыстық теріс қылық түсінігі (ҚР ҚК-нің 10-бабының 3-бөлігі) қылмыстық құқық бұзушылық деп ешкімге зиян келтірмеген, тек зиян келтіру (тіпті шамалы) қаупін тудырған әрекетті білдіреді.

Бұл заңнамалық кемшіліктердің барлығы да адам құқықтарының, бостандықтары мен қоғам мен мемлекеттің заңды мүдделерінің бұзылуына, таңдаулы сот төрелігіне мүмкіндік тудыруы ықтимал екені анық.

6. Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды декриминализациялау іс жүзінде жүзеге асырылған жоқ: ҚР ҚК Ерекше бөлімінің 8-таурынан тек екі бап алынып тасталды — 215-бап («Жалған кәсіпкерлік») және 240-бап («Жалған банкроттық»).

Оның өзінде де Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 215-бабы тиісті құқық бұзушылықтың құрамдары басқа баптарда қайталанғандықтан ғана алынып тасталды: 216-бап «Іс жүзінде жұмыстар орындалмай, қызметтер көрсетілмей, тауарлар тиеп-жөнелтілмей шот-фактура жазу бойынша әрекеттер жасау»; және ҚР ҚК-нің 219-бабы «Кредитті заңсыз алу немесе бюджеттік кредитті мақсатсыз пайдалану» бойынша қылмыстық іс қозғалды.

Сонымен қатар, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен қылмыстық жауапкершілікті көздейтін баптарды алып тастау кәсіпкерліктің еркіндігіне септігін тигізеді. Атап айтқанда, тиісті әрекеттер үшін әкімшілік жауапкершілік белгілеу арқылы облигацияларды орналастырудан алынған ақшаны мақсатсыз пайдалануды (220-бап), ұлттық және (немесе) шетел валютасын репатриациялау туралы талабын орындамауды (235-бап) және басқаларын алып тастау.

Сонымен қатар, зянға әкеп соққан және «әкеліп соғуы мүмкін» қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жазаның айырмашылығы жоқ екені мүлдем ақылға қонымсыз болып табылады. Бұл ережелер қылмыстарды декриминализациялау немесе қылмыстық құқық бұзушылыққа айналдыру резерв болып табылады.

7. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің оның негізінде тағайындалатын жазаны немесе адамды жазадан босататын кейбір нормаларын пропорционалды және әділ деп тану әлі де болса қиын.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 58-бабының 3-бөлігіне сәйкес, егер қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығына ауыр немесе аса ауыр қылмыс кірсе, онда түпкілікті жаза онша қатаң емес жазаны неғұрлым қатаң жазаға сіңіру арқылы немесе жазаларды ішінара немесе толық қосу арқылы тағайындалады. Бұл ретте, соттың неғұрлым қатаң жазаны қолдануды нақты қай уақытта қолдануы керектігі, қай кезде ішінара жазаны, ал қай кезде жазаларды толық қосу керек екендігі көрсетілмеген.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 59-бабына сәйкес қылмыстардың қайталануы немесе қауіпті қайталануы үшін жаза тағайындау кезінде мыналар ескеріледі: бұрын жасалған қылмыстардың саны, сипаты және қоғамдық қауіптілік дәрежесі; алдыңғы жазаның түзеу әсері жеткіліксіз болған мән-жайлар; сондай-ақ жаңадан жасалған қылмыстардың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі ескеріледі. Бұл ережеде «сан» деген сөзден басқасы түсініксіз болып табылады, өйткені қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесінің нақты өлшемдері жоқ.

8. Республика өлім жазасы іс жүзінде қолданылмаса да, жаза түрі ретінде одан әлі бас тартылған жоқ (2014–2020 жылдары бірде-бір өлім жазасы жарияланған жоқ).

Бірінші кезеңде қылмыстың жекелеген түрлері бойынша жасалуы керек. Атап айтқанда, олардың міндетті салдары ретінде қасақана кісі өлтіру жоқ (геноцидтің кейбір түрлері, жалдамалылық, мемлекетке опасыздық, кейбір әскери және басқа қылмыстар) қылмыстары үшін жасалуы тиіс. Сондай-ақ, 47-баптың 2-бөлігінде 18 бен 63 жас аралығындағы ер адамдарға қатысты кемсітушілік норма бар екенін, ал кез келген кемсітуге Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабында тікелей тыйым салынғанын атап өткен жөн. Оған сәйкес: «1. Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. 2. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды».

9. Қылмыстық жауаптылықтан босату институттарын жетілдіру әділеттілік принципі тұрғысынан күмәнді бағытта жүргізілді.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 65-бабының нормасы біршама анық емес болып келеді. Оған сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасаған немесе бірінші рет қылмыс жасаған адам мыналарды ескере отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін: қылмыскердің жеке басы; оның мойындауы; қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға, тергеуге ықпал ету; қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген зиянды өтеу. Өйткені, әр адам өз алдына тұлға болып табылады. Сонымен қатар, баптың мәтінінен келесі мәселелерді түсіну қиын: кінәлі адамның келтірілген зиянды толығымен өтеуі қажеттілігі; қылмыстық құқық бұзушылық ешқандай зиян алып келмеген жағдайда жүргізілетін әс-әрекеттер; қылмыстық құқық бұзушылықты ашуға және тергеуге үлес қосудың көрініс табуы

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 66-бабының нормасының анық еместігі таңдау арқылы сот төрелігін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Өйткені, шабуылға ұшыраған әрбір адам үрейленбесе де, уақытша абдырап қалатыны анық. Егер абдырау болмаса, адам шабуылды күткен және оған дайындалған болуы мүмкін.

Бұл Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 70-бабының ережелеріне де қатысты. Бұл бапқа сәйкес, жағдайдың өзгеруіне байланысты оның жасаған әрекеті қоғамға қауіпті болуын тоқтатқан деп танылса немесе іс сотта қаралғанға дейін адамды қоғамға қауіпті деп санауға болмайтын болса, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам қылмыстық жауаптылықтан босатылуы тиіс.

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен қылмыстық жауаптылықтан босату туралы барлық ережелерді алып тастау керек, өйткені олар Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 1-тармағына сәйкес келмейді. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың барлық түрлері жазадан босатудың тиісті түрлерімен ауыстырылуы керек. Қылмыстық құқық бұзушылықты адам жасағаны анықталса, онда оны қылмыстық қудалау тек бір жағдайда — осы адам қайтыс болған жағдайда ғана тоқтатылуы мүмкін.

10. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында «Қылмыстық құқықты одан әрі жетілдіру адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін заңдардың сапасын арттыруға байланысты, ол заң тұрғысынан дәл әрі оның салдарларының болжамды болуы талаптарына сәйкес келуі тиіс, яғни оның нормалары жеткілікті дәрежеде нақты тұжырымдалуы және құқықтық іс-әрекетті құқыққа қайшы іс-әрекеттен айыруға мүмкіндік беретін ұғымды өлшемдерге негізделген болуы тиіс, бұл ретте заң принциптерін өз бетінше түсіндіру мүмкіндігін болдырмау қажет» екендігі бекітілген.

Алайда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің көптеген нормалары жеткілікті айқындық, анықтылық және болжамдылық талаптарына сәйкес келмейді және қандай әрекеттер қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатынын және оларды жасау үшін қандай қылмыстық-құқықтық шаралар көзделгенін алдын ала анықтауға мүмкіндік бермейді. Мәселен, Республикасы Қылмыстық кодексінің мынадай ережелері **құқықтық анықтылық принципіне сәйкес келмейді:**

- 1-баптың 2-бөлігі — осы Кодекс Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпыға танылған принциптері мен нормаларына негізделген (қандай «жалпы танылған принциптер мен нормалар» туралы сөз болып отырғандығы түсініксіз. Бұл принциптер мен нормалардың не халықаралық ынтымақтастық принциптеріне, не адам құқықтарын қорғау принциптеріне, не болмаса басқаларына қатысты екендігі түсініксіз);
- 3-баптың 4-тармағы — ауыр зардаптар, оларға, төмендегілер жатады: жаппай ауру (ол қаншалықты жаппай болуы керек және қаншалықты ауыр болуы керек?), инфекция, адамдардың әсер етуі немесе улануы (инфекция және улану дегеніміз не, нақты қанша адам?); халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаның нашарлауы (денсаулық немесе қоршаған ортаның жағдайын қаншалықты нашарлату және немен салыстыру керек?); қажетсіз жүктіліктің орын алуы (қалаулы немесе қалаусыз жүктіліктің, қалаулы немесе қалаусыз баланың аражігін ажыратудың өлшемі бар ма?); техногендік немесе экологиялық апаттың, төтенше экологиялық жағдайдың орын алуы (заңнамада «апат» және «экологиялық төтенше жағдай» ұғымдары бар ма?); жоғары қолбасшылық қойған міндеттерді орындамау («орындамау» деп нені түсіну керек?); мемлекеттің қауіпсіздігіне қауіп төндіру, апаттың немесе аварияның орын алу қаупін тудыру (қатер өз алдына ауыр салдар болып табылады ма? «мемлекет қауіпсіздігіне қатер төндіру», «апат» және «авария» деп нені түсіну керек?); әскери бөлімдер мен бөлімшелердің жауынгерлік даярлығы мен жауынгерлік қабілеті деңгейінің ұзақ уақыт төмендеуіне алып келу (мұндай төмендеу қанша уақытқа дейін болуы керек және сапалық белгі маңызды емес пе, яғни төмендеу елеулі болуы керек пе?); жауынгерлік міндеттерді орындамай қалдыру

(«жауынгерлік міндетт» және «орындамай қалдыру» деп нені түсіну керек?); жауынгерлік техниканың істен шығуы («істен шығуы» дегеніміз не — жойылуы ма, әлде уақытша істен шығуы ма); келтірілген зиянның ауырлығын куәландыратын басқа да зардаптар (яғни, кез келген нәрсе болуы мүмкін ба?);

- 3-баптың 14-тармағы — елеулі зиян, оларға төмендегілер жатады: ұйымдардың заңмен қорғалатын құқықтары (заңда мұндай «құқықтар» тізімі бар ма?) мен заңды мүдделерін бұзу; ұйымдардың немесе мемлекеттік органдардың қалыпты жұмысын бұзу (қандай жұмыс қалыпты және қандайы қалыпты емес?); маңызды әскери іс-шаралардың өткізілмей қалуы не әскери бөлімдер мен бөлімшелердің жауынгерлік әзірлігі мен жауынгерлік қабілеті деңгейінің қысқа мерзімге төмендеуі («өткізілмей қалуы» деп нені түсіну керек? қысқа мерзімге төмендеу дәл қай уақытта ұзақ мерзімдіге айналады? төмендеу елеулі болуы керек пе, әлде төмендеу фактісінің өзі жеткілікті ме?); қарулы топтарды немесе жекелеген қарулы адамдарды, құрлықтағы, әуе немесе теңіз жауынгерлік техникасын дер кезінде байқамау немесе оларға тойтарыс бере алмау («дер кезінде» деген қаншалықты болуы керек?); шекараны қорғайтын шекара құрылыстарына, техникалық құралдарға залал келтіретін іс-қимылдарға салғырт қарау (меншік иесі емес тұлғаларға зиян келтіруге болмайды — шекаралық нысандар тек зақымдалуы мүмкін); келтірілген зиянның елеулілігін куәландыратын басқа да зардаптар (яғни, кез келген нәрсе болуы мүмкін ба?);
- 3-баптың 18-тармағы — заңсыз әскерилендірілген құралым — Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген, әскерилендірілген типтегі ұйымдық құрылымы бар, жеке-дара бақылауға ие, соғысқа қабілетті, қатаң тәртіпке бағынған құралым (бірлестік, жасақ, дружина немесе үш және одан да көп адамнан тұратын басқа да топ);
- 3-баптың 38-тармағы — ірі залал және ірі мөлшер. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 80 түрлі бабында айлық есептік көрсеткіші бойынша бір санды қолданудың орнына әртүрлі мөлшерлер қолданылған, ал қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлық дәрежесінің айырмашылығы тиісті баптардың санкцияларында айқындалады;
- 53-баптың 1-бөлігінің 1 және 7-тармақтары — «ман-жайлардың кездесок тоғысуының» нені білдіретіні және оның «жеке басындағы, отбасылық неме өзге де ауыр мән-жайлардың тоғысуынан» қандай айырмашылығы бар екені түсініксіз;
- 53-баптың 1-бөлігінің 4-тармағы — қылмыскердің нақты қанша «кішкентай балаларының» болуы керек және неге бір бала жеткіліксіз екені анық емес;
- 53-баптың 1-бөлігінің 6-тармағы — жеңілдететін мән-жай ретінде саралау үшін болмашы материалдық залал жеткілікті ме екені белгісіз. Дәл осындай сұрақ 55-баптың 1-бөлігі 1 және 2-тармақтарының ережелерін (қылмыс жасағаны үшін сотталған кезде, адам қылмыспен келтірілген мүлктік зиянды өз еркімен өтеген кезде бас бостандығынан айыру тағайындалмауы мүмкін) талдау кезінде туындайды;
- 53-баптың 1-бөлігінің 10-тармағы — қандай әрекетті бейморальды деп санау қажеттілігі және мұндай әрекеттер түрлері тізімінің бар-жоғы анық емес;
- 54-баптың 1-бөлігінің 4-тармағы — белсенді рөлді қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы айрықша белсенді рөлден қалай ажыратуға болатыны анық емес;
- 55-баптың 4 және 5-бөліктері — сотта жекелеген мән-жайларды (сондай-ақ олардың жиынтығын) «ерекше» мән-жайларға және «әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін айтарлықтай төмендететіндерге» жатқызудың нақты өлшемдері жоқ;

- 428-бап — қандай бағынбаушылықты бас бостандығынан айыру орнында жазасын өтеп жүрген адамның қылмыстық-атқарушылық мекеме әкімшілігінің заңды талаптарына қасақана бағынбаушылығына жатқызуға болатыны анық емес.

11. Қазақстан халықаралық қоғамдастықтың мүшесі ретінде халықаралық қылмыстық құқықтың қайнар көздері болып табылатын кейбір халықаралық актілердің өзіне міндеттілігіне қатысты келісімін білдірді: Геноцид қылмысының алдын алу және жазалау туралы 1948 жылғы 9 желтоқсандағы Конвенция, 1984 жылғы 10 желтоқсандағы Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазаларға қарсы конвенция, 1965 жылғы 21 желтоқсандағы нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенция, 1993 жылғы 13 қаңтардағы Химиялық қаруды әзірлеуге, өндіруге, жинақтауға және пайдалануға тыйым салу және оларды жою туралы конвенция және т.б.

Алайда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің «Адамзаттың бейбітшілігі мен қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» 4-тарауы Халықаралық қылмыстық соттың Рим статутына сәйкестендірілмеген. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасы осы Жарғыны ратификациялауға күш салуы керек.

II. 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЖОБАСЫНЫҢ «ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ» БӨЛІМІНЕ СЫНИ ШОЛУ

Құқықтық саясат тұжырымдамасы жобасының авторлары «4.9. Мемлекеттің қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы саясаты құқықтық саясаттың маңызды бағыты болып табылады. Қазіргі заманғы қылмыстық-құқықтық саясат адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің қылмыстық қатерден қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған» деп көрсетеді. Қазіргі қылмыстық-құқықтық саясаттың түпкі мақсаты адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қылмыстық қауіп-қатерден қамтамасыз ету екенін толық қолдау қажет.

Соған қарағанда, Қазақстан Республикасында қылмыспен күрес осы бағытта жүргізіліп жатқандығы көрінеді.

Мәселен, 2020 жылы соттармен қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін сотталған 29 882 адамның 25 967-сі (87%) келесідей қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін сотталғандар болып табылады: жеке тұлғаға қарсы қылмыстар; меншікке, қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар; қоғамдық денсаулық пен имандылыққа қарсы қылмыстар; сондай-ақ жол қозғалысы ережелерін бұзуға қарсы қылмыстар. Яғни, адам құқықтары мен бостандықтары, шын мәнінде, бірінші кезекте Қылмыстық кодекспен қорғалады.

Дегенмен де, Қазақстан Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияға және тиісті хаттамаларға қосылған жағдайда адам құқықтары мен бостандықтары әлдеқайда толық құқықтық қорғала алатындығын атап өту керек. Сол жағдайда ең жоғары сенім тудыратын Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соты Қазақстанда тиісті деңгейде қорғала алмаған адамдардың құқықтарын (құқық бұзушылықтар үшін ішкі қорғау құралдары таусылғаннан кейін, яғни барлық ұлттық сот сатыларынан өткеннен кейін) қорғауды қамтамасыз ете алады.

Аталған Конвенцияның қатысушылары бұрынғы посткеңестік елдер Әзірбайжан, Армения, Грузия, Латвия, Литва, Молдова, Ресей, Украина, Эстония болып табылады.

Статистикалық деректерді, атап айтқанда, Қазақстан Республикасында тіркелген қылмыстар туралы есептерді талдау Қазақстан Республикасында адамның барлық құқықтарын қылмыстық-құқықтық қорғау бірдей тиімді жүзеге асырылмайтындығы туралы қосымша зерттеулермен расталуы мүмкін қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мәселен, 2020 жылы қылмыстық істері сотқа жолданған құқық бұзушылықтардың саны орта есеппен (55 195) СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санынан (163 226) тура үш есе аз болғанымен, кейбір жағдайларда бұл үлес айтарлықтай ерекшеленеді. Мысалы, 2020 жылы сотқа қылмыстық істер жіберілді:

- тұрғын үйге қол сұғылмаушылықты бұзу бойынша — Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 149-бабында көзделген СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санынан төрт есе аз;
- қауіп туралы — Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 115-бабында көзделген СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санынан 7,5 есе аз;
- еңбекті қорғау ережелерін бұзу бойынша — ҚР ҚК-нің 156-бабы бойынша СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардан 12 есе аз;
- жеке өмірге қол сұғылмаушылықты бұзу бойынша — ҚР ҚК-нің 147-бабы бойынша СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санынан 24 есе аз;
- адам саудасы бойынша — Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 128-бабы бойынша СДТБТ-де тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар санынан 43 есе аз;
- өз-өзіне қол жұмсауға итермелеу бойынша — ҚР ҚК 105-бабы бойынша СДТБТ-де тіркелген тиісті қылмыстық құқық бұзушылықтардан 62 есе аз.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберіндегі «ұстап бер немесе өзіңсотта» принципін сақтауды көздейтін отыз халықаралық шарттың қатысушысы болып табылатындықтан, адам құқықтарымен, қоғам мен мемлекет мүдделерімен қатар халықаралық-құқықтық тәртіп мүдделері де бар екенін естен шығармаған жөн. Қазіргі жаһандық әлемде ешбір мемлекет, егер ол халықаралық тәртіпке кепілдік бермесе (соның ішінде қылмыстық-құқықтық жолмен де), өз азаматтарының қауіпсіздігін шетелде де, ұлттық аумақта да қамтамасыз ете алмайды. Осы тұрғыда Халықаралық қылмыстық соттың Рим статутын ратификациялауды кейінге қалдыруға болмайды.

Сондай-ақ, Тұжырымдама авторлары *«Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған механизмдерді әзірлеу маңызды»* екендігін де атап көрсетті. 2021–2030 жылдарға арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы жобасының қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың тұрақтылығын қамтамасыз ету механизмдерін әзірлеу маңыздылығы туралы нормасы тым абстрактілі болып табылады.

Тұжырымдама жобасында бұған қандай жолдармен қол жеткізілетінін нақты көрсету артық болмас еді. Мысалы, Қылмыстық кодексте оның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін келесілерді көрсеткен орынды болар еді:

- оған түзетулер тек Қылмыстық кодекске өзгертулер мен толықтырулар енгізетін жеке заң қабылдау арқылы ғана енгізіледі (оның ішінде Қылмыстық процестік кодексіне және Қылмыстық атқару кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ережелер де болуы мүмкін);
- Қылмыстық кодекске өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы заң үш оқылымда қаралады;

- Әрекеттері үшін қылмыстық жауаптылықты жою немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның құқықтық жағдайын жақсарту жағдайларын қоспағанда, Қылмыстық кодекске өзгертулер, күнтізбелік жылда бір реттен жиі емес енгізіледі;
- Қылмыстық кодекстің сол бабына оған бұрынғы өзгерістер туралы заң күшіне енген күннен бастап он екі ай өтпестен бұрын өзгертуге болмайды;
- Қылмыстық кодекске өзгертулер ресми жарияланған күннен кейінгі күннен бастап отыз күннен ерте күшіне енеді. Ерекшелік ретінде, әрекет үшін қылмыстық жауаптылықты жоятын немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның құқықтық жағдайын жақсартатын заң ресми жарияланған күннен кейінгі күні күшіне енетіндігін көрсетуге болады.

Осыған ұқсас ережелер Қылмыстық процестік кодексінде және Қылмыстық атқару кодексінде де қарастырылуы мүмкін.

Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін мұндай заңнаманың сапасын қамтамасыз ету де аса маңызды. Бұл тұрғыда заң шығару процесін сараптамалық қамтамасыз етуге назар аудару қажет. Қылмыстық кодекске өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша барлық заң жобалары бойынша криминологиялық сараптама жүргізілуі тиіс. Криминологтардан, мемлекеттік органдардың, сондай-ақ тәуелсіз сараптама орталықтары мен халықаралық ұйымдардың өкілдерінен тұрақты жұмыс істейтін комиссия құру орынды болар еді. Комиссия мүшелері ішінара ротация принципі бойынша ауыстырылуы мүмкін және мұндай сараптама келісім-шарт бойынша ақылы негізде жүргізіле алатын еді. Олар әрбір заң жобасы бойынша: оның Конституцияға, Қазақстан Республикасы үшін міндетті халықаралық шарттарға сәйкестігін, оның Қылмыстық іс жүргізу кодексіне, Қылмыстық атқару кодексіне және басқа да заңдарға сәйкестігін, оның ғылыми зерттеулер нәтижелеріне сәйкестігін анықтар еді, сондай-ақ заңның іске асырылуының ғылыми негізделген болжамын ұсынар еді. Криминологиялық сараптаманың қорытындысын елемей заң жобасын Қазақстан Республикасының Парламенті қабылдаған кезде тиісті парламенттік комитетімен талқылануы тиіс. Бұл Қазақстан Республикасы Парламентінің Регламентінде бекітілуі керек.

Тұжырымдама авторлары *«Қылмыстық құқықтың мақсаттарына жету үшін келесі мәселелерді шешу қажет»* деп көрсетеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен тұратынындығына назар аудара отырып, бұл сөйлемді жалғастырмай тоқтаймыз. Қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге де заңдар олар осы Кодекске енгізілгеннен кейін ғана қолданылады.

Алайда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстық заңнаманың мақсаттары анықталмаған — оның 2-бабында Кодекстің міндеттері көрсетілген. Сондықтан 2030 жылға дейінгі Құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасын (бұдан әрі — Тұжырымдама жобасы) әзірлеушілер нақты болуы тиіс және Қылмыстық кодекстің немесе қылмыстық құқықтық саясаттың мақсаттарына қол жеткізу туралы айтуы керек. Екінші жағдайда, олар алдымен анықталуы керек.

Сонымен, Тұжырымдаманы әзірлеушілер қандай мәселелерге тоқталды?

1. *«Адам құқықтарын қорғау, қылмысқа қарсы күрес саласындағы халықаралық құқықтық стандарттар талаптарын ескере отырып, қылмыстық заңнаманы және оны қолдану тәжірибесін жетілдіру...»*. Тұжырымдама жобасы кеш «дамыған социализм» түсінігіне жақын түсініксіз тұжырымдарға толы. Мәселен, әрбір бағдарламада күшейту, жетілдіру, көтеру және т.б. сияқты қажеттіліктерге назар аударылады. Осылайша, Тұжырымдама

жобасындағы «механизмдерді әзірлеу», «одан әрі ізгілендіруді жүзеге асыру», «қайта қарау қажет», «трансформацияны жүзеге асыру» деген сөз тіркестерін жаңғыртқан немесе унификациялаған дұрыс болар еді.

Сондай-ақ қылмыспен күресудің құқықтық стандарттары жоқ. Жекелеген әрекеттерді қылмыстық жауапкершілікке тарту, олар үшін пропорционалды жазаларды белгілеу, заңды тұлғаларға қылмыстық-құқықтық шараларды және басқа да қылмыстық-құқықтық шараларды белгілеу қажеттілігін қарастыратын тиісті шарттарға қатысушы мемлекеттердің халықаралық-құқықтық міндеттемелері туралы ғана айтуға болады.

2. «...қылмыстық заңнаманы қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасын бір мезгілде түзете отырып оңтайландыру...». «Қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасын бір мезгілде түзетумен қылмыстық заңнаманы оңтайландыру» туралы сөздер нақты сөйлемдермен ауыстырған дұрыс болады.

Сонымен қатар, тұжырымдама жобасында мұндай «жетілдіру» «бір мезгілде түзетумен» «оңтайландыру» арқылы ұсынылып отырған кезде «заңнаманы жетілдіру», «заңнаманы оңтайландыру» және «заңнаманы түзету» арасындағы айырмашылық неде екені түсініксіз.

3. «... қылмыстық құқықтық нормаларына кеңінен түсіндірме беруде реттеуші «кедергілерді» белгілеу...». Қылмыстық заңнамаға кеңінен түсіндірме беруге тыйым салу туралы ұсыныс бірқатар пікірталас тудырады. Өйткені, Қылмыстық кодекстің нормасына кеңінен түсіндірме беру қылмыстық жауапкершілікке тартылатын адамның мүддесі үшін жүзеге асырылатын болса, онда мұндай түсіндірмеге жол берілуі әбден мүмкін.

Мысалы, соттар «мән-жайлардың сәйкес келуі» және «қиын жеке, отбасылық немесе өзге де мән-жайлардың сәйкес келуі» терминдерін мүмкіндігінше кеңірек түсіндіруге міндетті (ҚК 53-бабы 1-бөлігінің 1 және 7-тармақтары); ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігінің 4-тармағында көзделген жауаптылықты жеңілдететін мән-жайды қолдану үшін сотталғанның бірнеше емес, бір кәмелетке толмаған баласы болуы жеткілікті деп танылуы тиіс; ҚК-нің 53-бабының 1-бөлігінің 6-тармағында көзделген жауаптылықты жеңілдететін мән-жайды қолдану үшін кінәлі адамның мүліктік залалдың кем дегенде бір бөлігін өтеуі тиіс екендігі бекітілуі; сол сияқты бас бостандығынан айыру адам қылмыс жасағаны үшін сотталғанда, адам өз еркімен емес, тек қылмыспен келтірілген мүліктік залалды ішінара өтеген кезде тағайындалуы тиіс (ҚК 55-бабының 1-бөлігінің 1, 2-тармақтары).

4. «...елдегі қылмыстық жағдайды сапалы түрде жақсартуға қол жеткізу». Елдегі қылмыстық жағдайды сапалы түрде жақсарту дегеннің нақты нені білдіретінін түсіндірген дұрыс болар еді. Мүмкін, мұндай жақсарту ең алдымен сандық көрсеткіштермен сипатталғаны дұрыс болар, мәселен: қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арыздар мен хабарламалар санының жалпы төмендеуі; тіркелген ауыр және аса ауыр қылмыстар санының төмендеуі; жәбірленушілер, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін сотталғандар санының азаюы; қылмыстардың қайталануын азайту және т. б.

Бұл ретте, қылмыстың абсолютті деңгейі мен коэффициентін, оның құрылымы мен динамикасын ескеріп қана қоймай, сонымен қатар соттылықты, латенттікті, виктимизацияны және т. б. индексациялау қажет, ал қылмыстық құқық бұзушылықтарды есепке алудың әртүрлі жүйелері бірін-бірі толықтыруы тиіс.

«Елдегі немесе елдің белгілі бір аймағындағы қылмыстық ахуалдың жақсаруы» жасанды түрде жасалуы мүмкіндігін ескерсек (мысалы, сайлауға немесе белгілі бір мәселе бойынша референдумға дейін), мұндай жақсарту объективті статистикалық көрсеткіштермен де, сондай-ақ, сауалнамалар мен тұрғындардың виктимологиялық сауалнамаларының деректері негізінде

және тәуелсіз ұйымдар арнайы әдістемесі негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Ол әдістемелердің негізі келесілерден тұрады: 1) белгілі бір жыл ішінде және белгілі бір аумақта адамдардың қаншалықты жиі қылмыстардың құрбаны болғаны (және қайсысы — зорлық-зомбылық, сексуалдық, сыбайлас жемқорлық және т. б.) туралы деректерді жасырын репрезентативті нақтылау; 2) «өзін-өзі есеп беру сауалнамасы» әдісі бойынша респонденттердің өздері қандай да бір қылмыс жасады ма, егер солай болса, қандай, қайда, қашан, қандай жолмен (мысалы, олар пара берді ме, қару немесе есірткі сақтады ма).

Тұжырымданаманы дайындаушылардың әзірлеушілердің айтуынша, *«Сонымен қатар, екі векторлы қылмыстық саясаттың талаптарын сақтай отырып, шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды алғаш рет жасаған тұлғаларға қатысты қылмыстық заңнаманы ізгілендіру арасындағы, сондай-ақ кәсіпкерлік қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар және ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықты қатайту арасында ақылға қонымды теңгерімді сақтау қажет»*. ҚР ҚК-де қылмыстар формальды белгілері бойынша онша ауыр емес, орташа ауырлықтағы, ауыр қылмыстар және аса ауыр қылмыстар болып бөлінеді. Осылай бөлудің талаптары болып бас бостандығынан айырудың ең жоғары жазасы және кінәнің нысаны табылады. Дегенмен де, «қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесі» түсінігі, сондай-ақ мұндай «сипаттар» мен «дәрежелердің» түрлері анықталмаған.

Мұндай жағдайда сипаты мен ауырлық деңгейі жағынан ұқсас іс-әрекеттер еркін түрде, біріншісі — орташа ауырлықтағы қылмыстар санатына, ал екіншісі — осындай саралаудың тиісті құқықтық салдары бар ауыр қылмыстар санатына саралануы мүмкін.

Сондықтан да, екі векторлы қылмыстық саясат туралы айтпас бұрын, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде әрекетті қылмыстың белгілі бір санатына немесе қылмыстық құқық бұзушылыққа жатқызудың нақты өлшемдерін әзірлеп, енгізген дұрыс болар еді.

Мұндай критерийлер ретінде ең алдымен зардаптың ауырлығы мен кінәнің нысаны болуы тиіс. Әлбетте, қасақана және абайсызда жасалған әрекеттің нәтижесінде бір ауырлықтағы зардаптарды тудырған жағдайда оның қауіптілігі түбегейлі ерекшеленеді. Бұл ретте іс-әрекеттердің барлық зардаптары олардың ауырлығына қарай мыналарға әкеп соққандарға анық бөлінуі керек:

- 1) елеусіз зиян (адам денсаулығына елеусіз зиян келтіру, елеусіз мүліктік зиян келтіру, елеулі зиян келтіру қаупін тудыру) — дәл осындай зиянды қылмыстық теріс қылықтар келтіреді;
- 2) елеулі зиян (адам денсаулығына елеулі зиян келтіру, елеулі мүліктік залал, адамның құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделерін бұзу, егер мұндай зиян Қылмыстық кодексте елеулі немесе ауыр зиян деп айқындалмаса);
- 3) елеулі зиян (адам денсаулығына елеулі зиян келтіру, елеулі мүліктік залал, адам құқықтарын, қоғамның немесе мемлекет мүдделерін елеулі түрде бұзу, егер мұндай зиян Қылмыстық кодексте ауыр зиян деп айқындалмаса). Қоғамдық тәртіпті бұзу, экологиялық қауіп туғызу өз алдына елеулі зиян ретінде анықталуы мүмкін;
- 4) ауыр зиян (адам денсаулығына ауыр зиян келтіру, ауыр мүліктік залал, адам құқықтарын, қоғамның немесе мемлекет мүдделерін ауыр бұзу). Ауыр зиян өз алдына қылмыстық ұйымдар мен терроризмнің ықпалынан қоғамға қауіпті, мемлекетке қауіпті, соғыс уақытында әскери қызмет өткеру тәртібін бұзуды және халықаралық гуманитарлық құқықты бұзуды қамтуы тиіс;

5) аса ауыр зиян. Оған тек жоғары қоғамдық құндылық — адам өміріне қол сұғу жатады. Қасақана ерекше ауыр зиян келтіру ғана ең жоғары жаза түріне — өмір бойына бас бостандығынан айыруға әкеп соғуы мүмкін.

Қылмыстық кодексте тиісті зиян түрінің барлық өлшемдері нақты белгіленуі керек. Егер олар есептелетін болса, онда оларды басқа түрлерге жатқызу керек.

Барлық қылмыстық құқық бұзушылықтарды белгілі бір рейтинг бойынша саралау арқылы ғана, осы өлшемдер негізінде әділеттілік принципін сақтай отырып, екі векторлы қылмыстық саясаттың талаптарын орындауға болады.

Сонымен бірге, ҚР ҚК бекітетіндей, бір жағынан, ауырлығы орташа және ауыр қылмыстарды жасаған адамдарға, екінші жағынан, ауыр және аса ауыр қылмыстар жасаған тұлғаларға бірдей құқықтық зардаптарды қолдануға болмайды. Қылмыстың төрт санатының барлығына өздерінің ауырлығына байланысты ерекше белгілері болуы керек.

Тиісінше, осы санаттағы қылмыстардың әрқайсысы үшін жаза бір-бірімен «байланыста» болмауы керек, екі сатымен бөлінуі керек. Осы екі сатыда, тиісінше, жазаны ауырлататын және әсіресе ауырлататын белгілер болуы керек. Кейбір қылмыстар үшін, керісінше, жазаны жеңілдететін немесе ерекше жеңілдететін белгілерді де анықтауға болады (тиісті сатыларды азайту арқылы). Мұндай белгілердің барлығы біртұтас болуы тиіс және қолданыстағы Қылмыстық кодекстегідей олардың кейбіреулеріне ғана емес, ҚК-нің Ерекше бөлімінде аталған барлық әрекеттерге біркелкі қолданылуы керек.

Сонымен қатар, Тұжырымдама авторларының ұсынуынша, *«Сонымен бірге, одан әрі ізгілендіруді әлеуметтік және криминологиялық негізділік талаптарын ескере отырып, қылмыстық құқықтың жауапкершілік пен жазаның бұлтартпастығы принципі, әділеттілік принципі сияқты принциптердің талаптарын бұзбай жүзеге асыру қажет»*. Әділеттілік мақсатында гуманизациялауды жүзеге асыру үшін ең алдымен «гуманизация» және «әділеттілік» принципінің не екендігін анықтап алу қажет.

Әдетте, гуманизм туралы айтқанда, олар әрекеттерді одан әрі декриминализациялауды және оларды қылмыссыздандыруды, қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатудың жаңа негіздерін белгілеуді, жазаны неғұрлым жеңіл жазамен ауыстыруды және т.б. білдіреді.

Сонымен қатар, Қылмыстық кодекс азаматтарды, қоғам мен мемлекетті, халықаралық-құқықтық тәртіпті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға тиіс екендігі жиі ұмытылады және де ол қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдардың құқықтық жағдайын толығымен жұмсарту арқылы мұны істей алмайды. Жәбірленушілердің құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері, оның ішінде қалпына келтіру және өтемақы алу құқығын мойындау және құрметтеу қажет, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның құқықтарын жүзеге асыруы жәбірленушінің құқықтарына және қоғамның мүдделеріне зиян келтіре алмайтынын есте сақтау қажет.

Сонымен бірге, Тұжырымдама жобасында аталған «жауапкершілік пен жазаның болмай қоймайтыны туралы принцип» сияқты жалпыға бірдей мойындалған принцип әлемде жоқ. Біріншіден, тым көп қылмыстық құқық бұзушылықтар (басымды көпшілігі) жасырын сипатқа ие және бұл –әлемдік үрдіс. Екіншіден, адам қылмыстық жауапкершілікке тартылса да, көп жағдайда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес одан босатылуы мүмкін және одан іс жүзінде босатылады немесе жазадан босатылады.

Ары қарай авторлар *«Осыны ескере отырып және де өйткені қоғам жемқор шенеуніктерді, зорлаушылар мен есірткі сатушыларды қатаңырақ жазалауды талап ететіндіктен, қылмыстық теріс қылықтар мен ауыр және аса ауыр қылмыстар үшін жазаның негізгі түрінің ең жоғары*

мерзімін тағайындауға тыйым салу туралы нормаларды алып тастау бөлігінде қылмыстық заң нормаларын түзету қажет» деп толықтырады. Бәлкім, қоғам үгіт-насихаттың әсерінен және өзінің белгілі бір надандығынан кейде жемқор шенеуніктерді, зорлаушылар мен есірткі сатушыларды қатаңырақ жазалауды талап ететін шығар. Дегенмен, қоғам жоғары дәрежедегі және жүйелі жемқор шенеунікті кездейсоқ ұсақ шенеуніктен, жыныстық қатынас кезінде онымен флирт жасауды дұрыс түсінбеген адамды жыныстық маньяктан, ал наркобаронды марихуана сатып алып, басқа оқушымен бөліскен мектеп оқушысынан ажырата алады. Адам өлтірушілер мен басқаларды мәңгілік мүгедек еткендер, кейде — мемлекет сатқындары, қарақшылар, террористер, жалдамалы қылмыскерлер мен бұзақылар жемқор шенеуніктерден әлдеқайда қауіпті.

Сондықтан белгілі бір әрекет үшін жазаны күшейтпес бұрын, мұның тығырыққа тірелмейтінін болжау керек: біріншіден, жазаның негізгі түрінің ең жоғары мерзіміне тыйым салуды алып тастау, содан кейін шекті ең жоғары мерзімге көтеру, содан кейін өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасын тағайындау. Ары қарай ше?!

Шындығында, адам қандай қылмыс жасаса да, қоғам мен мемлекет ең алдымен барлық амалдармен оны қылмыстық әрекеттен бас тартуға көндіруге ұмтылуы керек, оған басқа іспен айналысуды, оны шығармашылыққа, қоғамдық жұмысқа тартуды және т.б. ойлап табуы қажет.

Кей жағдаларда белгілі бір іс-әрекеттер үшін максималды мүмкін жаза тағайындау — қылмыскерді қылмыс жасаған соң, бірінші қылмысын жасыру үшін жалғыз дұрыс шешім ретінде жәбірленушіні немесе куәні өлтіруге итермелейтінін есте сақтаған абзал. Сондықтан да, мысалы, жас баланы зорлау қоғамға қаншалықты қатыгез болып көрінсе де, бұл қылмысқа қасақана кісі өлтіру сияқты жазаны белгілемеу керек, өйткені мұндай жазаның бар екендігін біле отырып, қылмыскерлер зорлаған балаларды жиі өлтіретін болады.

Тұжырымдама жобасының авторлары *«Қылмыстық құқықтық реттеудің жазалау, қалпына келтіру және алдын алу құралдарының теңгерімі маңызды болып табылады»* деп атап көрсетеді. Алайда, қылмыстық құқықтық құралдар жазалау, қалпына келтіру және алдын алу болып бөлінбейді. ҚР ҚК-нің 39-бабының 2-бөлігінде кез келген жаза әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталғанды түзеу және сотталғанның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауына жол бермеу мақсатында қолданылады деп көрсетілген.

«Бұл тұрғыда қылмыстық заңнаманың бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге, сотталғандардың да, басқа адамдардың да жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуға барынша назар аударуы артады. Қылмыстық-құқықтық нормалардың санкциясын қалыптастыру кезінде олардың қоғамдық қауіптілік дәрежесіне және құқық бұзушылық сипатына пропорционалдылық принципі қатаң сақталуы тиіс» деп 2030 жылға дейінгі Құқықтық саясат тұжырымдамасының жобасын әзірлеуші көрсетеді. Қылмыстық заңнама бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге және жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуға барынша шоғырлануы үшін (жазалардан басқа) қылмыстық-құқықтық ықпал етудің тиісті шараларымен толықтырылуы қажет екеніне назар аударамыз. Мұндай шаралар қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарға, олардың жазаланғанына немесе жазадан босатылғанына қарамастан қолданылуы керек.

Сот мұндай адамдарға белгілі бір әрекеттерге тыйым салудан, сондай-ақ қоғамның қауіпсіздігін оларды теріс пайдаланудан қамтамасыз ету мақсатында құқықтар мен бостандықтарды шектеуден тұратын кең ауқымды шектеу шараларын қолдана алуы керек.

Ерекше болып табылатын шектеу шаралары қолданылуы мүмкін:

- белгілі бір жерлерде болуға тыйым салу (атап айтқанда, жәбірленушімен, жақын адамымен немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың куәгері немесе сыбайласы болған баламен немесе қылмыстық құқық бұзушылық баланы пайдаланып жасалған жағдайда);

- жәбірленушінің немесе оның жақын адамының, қылмыстық құқық бұзушылықтың куәгерінің немесе сыбайласының жұмысына, оқуына, емделуіне байланысты немесе өзге де себептер бойынша тұрақты немесе уақытша болуы мүмкін жерге белгілі бір қашықтыққа жақындауға тыйым салу;
- жәбірленушіні немесе оның туыстарын қудалауға, оның ішінде олардың соңынан еруге, бақылауға немесе олардың қадағаланатынын немесе болатынын жеткізуге тыйым салу;
- жәбірленушімен, жақын адаммен немесе қылмыстық құқық бұзушылықтың куәгері немесе сыбайласы болған адаммен жеке, үшінші тұлғалар немесе байланыс құралдары арқылы сөйлесуге тыйым салу;
- спорттық және ойын-сауық іс-шараларын өткізу кезінде белгілі бір жерде болу арқылы ондай жерлерге міндетті түрде баруға тыйым салу;
- айналымы шектелген немесе пайдаланатын қызметі жоғары қауіп көзі болып табылатын объектілерге қатысты әрекеттерді жасауға тыйым салу;
- белгілі бір лауазымдарды атқару құқығын шектеу;
- қызметтің жекелеген түрлерімен айналысу құқығын шектеу;
- көлік құралдарының жекелеген түрлерін немесе зиян келтіруі мүмкін басқа да құралдарды басқару құқығын шектеу;
- сайлауға немесе референдумға қатысу құқығын шектеу;
- шетелдіктердің ел аумағында болу құқығын шектеу.

Бұзылған құқықтарды қалпына келтіру үшін қалпына келтіру мен өтемақы алудың барлық қолда бар мүмкіндіктерін кеңейту қажет. Атап айтқанда, Қылмыстық кодексте, соның салдарынан жәбірленушінің жеке құқығы бұзылған немесе жәбірленушіге немесе мемлекетке зиян келтірілген қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның өз еркімен қалпына келтіруді жүзеге асыру немесе өтемақы төлеу міндеті қарастырылуы тиіс. Егер бұл үкім шығарылғанға дейін жасалмаса, онда сот кінәлі адамды қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген зиянды бірнеше мөлшерде өтеуге (өтемақы төлеуге) міндеттеуі тиіс.

Реституция — бұл жәбірленушінің бұзылған жеке құқығын қалпына келтіру; жәбірленушіге заңсыз алынған мүлікті қайтару; немесе жәбірленушінің келісімімен заңсыз алынған, жойылған немесе бүлінген мүліктің орнына оған теңестірілген мүлікті беру; мүлікті табиғи түрде қалпына келтіру немесе бүлінген мүліктің қасиеттерін қалпына келтіру болып табылады.

Өтемақы — қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген зиянды толық көлемде ақшалай өтеу деп танылады.

Тұжырымдама жобасының авторлары *«Қылмыстық құқық бұзушылық түсінігін оны басқа құқық бұзушылықтардан, ең алдымен, әкімшілік құқық бұзушылықтардан ажырату үшін қайта қарау қажеттілігі туындады»* деп жекелей атап өтті. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде (25-баптың 1-бөлігі) жеке тұлғаның әкімшілік құқық бұзушылық осы Кодексте көзделген және онымен әкімшілік жауапкершілік қарастырылған құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда) әрекеті немесе әрекетсіздігі танылатыны белгіленген.

ҚР ҚК 10-бабында қылмыс — осы Кодекспен айыппұл, түзету жұмыстары түріндегі жаза тағайындау, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру

немесе өлім жазасын тағайындау қауімімен тыйым салынған, айыпты адам жасаған қоғамдық қауіп бар іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) болып есептелгендіктен, әкімшілік құқық бұзушылық қылмыстан тек бір белгісімен ғана — қоғамдық қауіп деңгейімен аған ерекшеленетін сияқты. Бұл ретте, ҚР ҚК-де оның ұғымы да, белгілі бір әрекеттің қылмыс, қылмыстық теріс қылық, онша ауыр емес әрекет немесе әкімшілік құқық бұзушылық болып табылатынын дәл анықтауға болатын қандай да бір белгілері де анықталмаған.

Қылмыс пен әкімшілік құқық бұзушылықтың аражігін ажыратуды Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде қылмыстық құқық бұзушылыққа сипаты жағынан ұқсас көптеген әрекеттер үшін жауапкершілік қарастырылғаны да қиындатады. Әңгіме отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқыққа қарсы әрекеттер (73-бап), денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру (73-1-бап), ұрып-соғу (73-2-бап), ұсақ бұзақылық (434-бап) және т.б. туралы болып отыр.

Тұжырымдама жобасында *«Адам өліміне әкеп соққан қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықтан және айыппұл салудан босатудан бас тарту маңызды»* делінген. Бірақ егер Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстар қисынды 8 немесе 10 сатыдан тұратын болса, онда біріншіден, адам өлімін бірден-бір ерекше ауыр зардап деп тану, екіншіден, айыппұл салуға болмайтын жағдайда, аса ауырлықтағы қылмыстар, адам өліміне әкеп соққан қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылықтан босатудан және айыппұл салудан бас тарту туралы мәселе автоматты түрде шешілетін болады.

Сондай-ақ, жобада *«Жазалардың жекелеген түрлерінің мазмұнына енгізілген өзгерістерді ескере отырып, жазалау жүйесін қайта қарау қажет. Қосымша жазаларды қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатылған адамдарға қатысты қолдану мүмкіндігін белгілей отырып, қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларына айналдыруды жүзеге асыру қажет»* деген ұсыныс жасалады. Осыған байланысты төмендегілерде ескере отырып, жазалау жүйесін түбегейлі қайта қарау керек екенін айта кеткен жөн:

- 1) қылмыстар үшін жазалардың өзіндік түрлері (айыппұл, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру, өмір бойына бас бостандығынан айыру), ал қылмыстық теріс қылықтар үшін өзіндік (айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамауға алу) жазалардың түрлері болуы тиіс;
- 2) жазаның кейбір түрлері қауіпсіздік шараларына ауыстырылуы тиіс. Әңгіме арнайы тәркілеу, белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен шығарып жіберу туралы болып отыр;
- 3) қазіргі демократиялық мемлекетке тән емес жаза түрлерінен (өлім жазасы, Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру) бас тарту қажет.

Арнайы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру тиісті атақты, шенді, разрядын, сыныбын, наградасын алу жасалған қылмыстың нәтижесі болған жағдайларда ғана тағайындалуы мүмкін.

Тұжырымдама авторлары *«Қылмыстық жауапкершіліктен босатудың, оның ішінде ұрлық, зорлық-зомбылық және тұрмыстық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қосымша шарттар мен шектеулерді заңмен бекіту талап етілуде»*, — деп атап көрсетеді. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 3-бөлігінің 1-тармағына сәйкес, соттың заңды күшіне енген үкімі бойынша оның кінәсі танылғанға дейін адам қылмыс жасауға кінәлі емес деп танылады.

Осының негізінде адам қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп таныла алмайды және бір мезгілде қылмыстық жауаптылықтан сотпен де емес, үкіммен де емес, басқа сот шешімімен, оның ішінде қылмыстық жауаптылықтан босату туралы қаулымен босатылады.

Сондықтан Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен қылмыстық жауаптылықтан босатудың барлық нормаларын алып тастау керек, дәлірек айтсақ, олардың көпшілігін жазадан босатудың тиісті түрлерімен ауыстыру керек (ҚР ҚК 70-бабында көзделген бұлыңғыр және іріктеп сот төрелігіне жол ашуды қоспағанда — «жағдайдың өзгеруіне байланысты ол жасаған іс-әрекеттің қоғамға қауіпті болуы немесе Іс сотта қаралған кезде адам қоғамға қауіпті деп таныла алмайды» және осыған ұқсас басқа да нормалар).

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды қылмыстық қудалау тек осы адам қайтыс болған жағдайда ғана тоқтатылуы мүмкін екендігі көзделуі тиіс.

Жазадан босатуға қатысты заң шығарушыға олардың түрлерінің жүйесін оңтайландыруды және мыналарды белгілеуді ұсынуға болады:

- 1) жазаны тағайындамау (адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасағаннан кейінгі оң мінез-құлқына байланысты; ескіру мерзімінің өтуіне байланысты);
- 2) жазаны орындамау (бас бостандығынан айыру тағайындалған жағдайда; оны орындаудың ескіру мерзімінің өтуіне байланысты; қылмыстық жауаптылық жойылған әрекет үшін);
- 3) жазаны орындауды кейінге қалдыру (ауруына байланысты; ерекше мән-жайларға байланысты);
- 4) жазаның орындалуын тоқтата тұру (бас бостандығынан айыруды орындау шартымен; өмір бойына бас бостандығынан айыруды орындау шартымен).

Сондай-ақ жобаны әзірлеушілер «...сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдын алудың тиімді ұйымдастырушылық-құқықтық реттеушілерін құру мәселесін тұжырымдамалық түрде шешуді» ұсынады. Бұл пафосты ұсыныстың не туралы екені мүлде түсініксіз. Сыбайлас жемқорлық қылмыстардың алдын алудың негізгі ұйымдастырушылық-құқықтық реттеушілері, кем дегенде: 1) БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясында; 2) 2015 жылғы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының Заңы; 3) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бекітіліп қойған.

Авторлардың «Қоршаған орта қылмыстық құқықтық қорғауды күшейтуді қажет етеді» деген ұсынысы назар аудартады. Біздің көзқарасымыз бойынша бұл ереже анық емес. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде (13-тарау) қылмыстық құқық бұзушылықтың жиырма түрі бойынша қылмыстық жауаптылық көзделген болса, осы тараудың барлық дерлік баптарында бас бостандығынан айыру түріндегі қатаң жаза қарастырылған. Экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілікті одан әрі күшейту қажет болса, мұны қалай жасау керектігін тікелей көрсету қажет еді.

Сондай-ақ, Тұжырымдама жобасын әзірлеушілер «Адам денсаулығына зиян келтірумен немесе оның өліміне әкеп соқтырған экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар мен адамға қарсы тиісті қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жазалану арасындағы елеулі теңгерімсіздікті жою қажет» деп есептейді. Бұл «теңсіздікті» жалғыз дұрыс жолмен жоюға болады сенеміз. Экологиялық немесе өзге де қылмыстық құқық бұзушылық (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99, 104, 106, 107, 110, 114-баптарында көзделгендерді қоспағанда) «адам денсаулығына зиян келтіруге» немесе «адам өліміне» әкеп соққан барлық жағдайларда, осы қылмыстық құқық бұзушылық жиынтық негізінде — тиісті экологиялық немесе

өзге де қылмыстық құқық бұзушылық және Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99, 104, 106, 107, 110 немесе 114-баптарында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық ретінде саралануы тиіс. Бұл жағдайда жаза толық қосу ережелері бойынша тағайындалуы керек.

Тұжырымдама жобасында *«Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті қарастыратын нормалар түзетуді қажет етеді. Қылмыстық заңнама ел экономикасының дамуына үлкен қауіп төндіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктен жалтаруға ықпал етпеуі тиіс. Бұл ретте осы саладағы бұрынғы реформалардың жетістіктері нәтижелерінің сабақтастығын сақтау қажет»* делінген. Біздің ойымызша, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен қылмыстық жауапкершілікті көздейтін баптарды алып тастау кәсіпкерліктің еркіндігіне қолайлы болар еді. Атап айтқанда, облигацияларды орналастырудан алынған ақшаны мақсатсыз пайдаланғаны үшін (220-бап), коммерциялық құпияны құрайтын мәліметтерді заңсыз алғаны, жария еткені немесе пайдаланғаны үшін (223-бап), ұлттық және (немесе) репатриациялау туралы талаптарды орындамағаны үшін, ұлттық және (немесе) шетел валютасын репатриациялау туралы талапты орындамағаны үшін (235-бап) және тиісті актілері үшін әкімшілік жауапкершілік белгілеу арқылы мүмкін, басқаларына үшін де тиісті баптарды алып тастау. Оның үстіне, іс жүзінде осы және басқа да баптар (215, 222–230, 235, 237–240, 244, 246-баптар) бойынша соңғы жылдары республикада, статистикалық мәліметтерге сәйкес, бірде-бір адам сотталмаған немесе жылына бір-екі адам ғана сотталған.

Соңында авторлар «Сонымен қатар, қазіргі заманғы сын-қатерлер, соның ішінде IT-технологияларды пайдалана отырып, оның ішінде жасанды интеллектті қылмыстық мақсатта пайдаланғаны үшін жауапкершілікті көздейтін жеке құқық бұзушылықты енгізу арқылы қылмыстық заңнаманы үнемі жетілдіріп отыру қажет», — деп көрсеткен. Іс жүзінде, жасанды интеллектті пайдалану тек әртүрлі қылмыс түрлерін жасау құралы болып табылады. Бұл алаяқтық, белгілі бір құпияны жария ету, заңсыз үгіт-насихат немесе жария үндеу, қасақана жалған хабарламалар, жезөкшелікке тарту және жеке өмірге қол сұғылмаушылықты бұзу болуы мүмкін...

Осыған сүйене отырып, жасанды интеллект немесе ақпараттық жүйені пайдалана отырып әрекет жасауды қылмыстың жеке түрі ретінде емес, көптеген қылмыстық құқық бұзушылықтардың квалификациялық белгісі ретінде анықтауға болады.

III. ҚР 2030 ЖЫЛҒА ДЕЙІНГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТЫ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ «ҚЫЛМЫСТЫҚ САЯСАТ» БӨЛІМІНЕ ЕНГІЗУ БОЙЫНША ҰСЫНЫСТАР

Мемлекеттің қылмысқа қарсы күрес саласындағы саясаты айтарлықтай жаңартылуы тиіс.

Ең алдымен, Қылмыстық кодекстің нормаларын әлеуметтік-экономикалық, дараланған саяси мазмұны немесе тарихи-идеологиялық тамыры бар мәселелерді немесе әкімшілік немесе азаматтық құқық құралдары арқылы тиімдірек шешуге болатын мәселелерді шешу үшін қолдануды болдырмау мақсатында, қылмыстық заңнаманы ізгілендіруді және оның *ultima ratio* (соңғы шара) принципіне сәйкестігін қамтамасыз ету қажет.

Егер Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын құқықтық мемлекет ретінде анықтайтын болса, онда Қазақстан Республикасының Қылмыстық

кодексіңде дәл заңдылық принципіне сүйене отырып, мемлекет пен осы кодексте көзделген әрекеттерді жасайтын адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарды реттейтінін де көздеу қажет.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің негізі ретінде оның принциптері, яғни заңдылық, заңдылық, пропорционалдылық (әділеттілік), қылмыстық заң алдындағы теңдік, гуманизм, даралық және халықаралық міндеттемелерді адал орындау болып жариялануы тиіс. Бұл принциптердің барлығы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіңде нақты айқындалып, оның барлық баптарын құруға ғана емес, сонымен қатар соттардың оларды қолдануына негіз болатыны белгіленуі керек.

Заңдылық принципі бүкіл әлемге белгілі постулаттарды анық көрсетуі керек: *nullum criminaln sine lege* (оны көрсететін заңсыз қылмыс жоқ), *nulla poena sine lege* (заңсыз жаза жоқ), *nullum criminaln, nulla poena sine lege stricta* (нақты заңсыз қылмыс та, жаза да жоқ — яғни аналогиясы бойынша).

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіңде жиі және негізсіз өзгерістерден қорғайтын механизм болуы керек. Кодекстің өзінде оған өзгерістер «күнтізбелік жыл ішінде бір реттен жиі емес енгізілмейтіндігі; іс-әрекетті декриминализациялау немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның құқықтық жағдайын өзге де жақсарту жағдайларын қоспағанда, олар ресми жарияланған күннен кейінгі күннен бастап отыз (алпыс) күннен ерте күшіне енбейтіндігін» бекіту керек.

Құқықтық анықтылық принципі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің барлық нормаларының жеткілікті нақтылық, айқындық және болжамдылық талаптарына сәйкес келуін, сондай-ақ қандай әрекеттер қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатынын және оларды жасау үшін қандай қылмыстық-құқықтық шаралар көзделгенін алдын ала анықтауға мүмкіндік беретінін қамтамасыз етуі керек. Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіңдегі соттардың оларды біркелкі қолданбауына әкеп соғатын, оларды қолдану кезінде теріс пайдалану мүмкіндігін туғызатын сыбайлас жемқорлық факторлары болып табылатын және ол өз кезегінде адам құқықтарының айтарлықтай бұзылуына алып келетін көптеген қарама-қайшылықтарды, олқылықтарды, дәлсіздіктерді және кең дискрециялық өкілеттіктерді жою қажет.

Құқықтық анықтылық принципінің сақталуын қамтамасыз ету үшін келесілерді жүзеге асыру қажет:

- Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің мәтінінде глоссарийді кеңейту (3-бап);
- әртүрлі материалдық және басқа да зақымдардың бірыңғай өлшемдерін анықтау;
- Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің мәтінінде оның басқа да баптарына сілтеме жасауды және заманауи ақпараттық технологиялардың көмегімен оның барлық мүмкіндіктері бойынша цифрландыруды қамтамасыз ету;
- Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің баптарын «бір логикалық ереже — баптың бір бөлігі» және «барлық тізімдерді жасау кезінде баптарды (баптардың бөліктерін) тармақтарға бөлуді қолдану және сәйкесінше байланыстырушы немесе бөлуші одақтарды қолдану арқылы айнымалы жағдайлардан шарттар жиынтығын ажырату» ережелеріне сәйкес тұжырымдау;
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіңде қылмыстық-құқықтық біліктіліктің ең төменгі қажетті нормаларын бекіту, сол арқылы оларды оқулықтарда ұсынылған санаттан міндетті санатқа ауыстыру.

Пропорционалдылық принцип негізінде әрбір қылмыстық құқық бұзушылықтың абстрактылы «қоғамдық қауіптілігі» емес, нақты ауырлығы анықталып, жазалау шаралары қолданылуы тиіс.

Қылмыстық кодекс алдында барлық адамдардың тең екендігі белгіленуі және сақталуы керек, бірақ бұл кәметке толмағандар мен жастарға, қарттарға, ақыл-ой қабілеті шектеулі адамдарға, жүкті әйелдерге, шетелдіктерге, бұрын қылмыстық құқық бұзушылық жасаған, қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысы бар адамдар, сондай-ақ лауазымды адамдар адамдарға қатысты қылмыстық-құқықтық шаралардың жекелеген ерекшеліктерін жоққа шығармайды.

Гуманизм принципі, оған сәйкес Қылмыстық кодекс, бір жағынан, құқыққа қайшы әрекет жасаған адамның құқықтары мен бостандықтарын ізгілікпен шектеуді көздейтін, бірақ екінші жағынан жәбірленушінің құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, оның ішінде қалпына келтіру және өтемақы алу құқығын тануды және сақтауды қамтамасыз ететін норманы бекітуі керек.

Қылмыстық заңнаманың гуманизмі туралы мәлімдемелерден және жәбірленушінің құқықтарына назар аударудан нақты шараларға көшуді қоғамда талап етуде, оның ішінде:

- қылмыстық-құқықтық жанжалға қатысушыларды татуластыруға және жағдайды барынша аз қуғын-сүргінмен шешуге баса назар аудару — мүмкіндігінше жәбірленушінің қоғамдық және жеке мүдделерін ескере отырып;
- жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылық үшін қылмыстық қудалауды қозғау туралы мәселені шешуге қатысу құқығын кеңейту;
- құқық бұзушының жағдайын кез келген жеңілдету (атап айтқанда, рақымшылық жасау, кешірім жасау, айыптаушы тараппен келісу, жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату немесе оны неғұрлым жеңіл жазамен ауыстыру) тек жәбірленушінің жағдайын ескере отырып және келтірілген материалдық залалды толық немесе елеулі өтеу шартымен жүзеге асырылатын ережені белгілеу;
- қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қолданылатын міндетті құқықтық шаралардың құрамына өтеу элементтерін қосу (атап айтқанда, жәбірленушінің пайдасына айыппұлдың бір бөлігін және құқық бұзушылықтан келтірілген зиянды өтеу қорына төлеу).

Қылмыстық жауаптылықтың жеке сипаты, ең алдымен, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жазалардың барынша кең және бір мезгілде сараланған тізбесін ғана емес, сонымен бірге адамға оның қылмыс жасауына байланысты қолданылатын қылмыстық-құқықтық сипаттағы басқа да шараларының қарастырылғанын білдіруі тиіс. Атап айтқанда, біз мыналарға бағытталған қылмыстық-құқықтық шаралар туралы айтып отырмыз:

- қылмыс жасаушының күштерімен де, қылмыстық құқық бұзушылық жасалғанға дейінгі жағдайды да барынша мүмкін түзету (атап айтқанда, қалпына келтіру және өтеу);
- қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен себептер мен факторларды жою, атап айтқанда: арнайы тәркілеу; адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасау арқылы теріс пайдаланған құқығынан айыру; тәрбиелік немесе медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары;
- алдын алу (пробация, шектеу шаралары және т. б. сияқты).

Қазақстан Республикасы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенцияға мүмкіндігінше тезірек қосылу үшін барлық қажетті күш-жігерін салады және де ал

келешекте халықаралық міндеттемелерді адал орындау принципі басқалармен қатар Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот тәжірибесін ескере отырып, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексін қолдануды білдіретін болады.

Барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар олар үшін көзделген жазаның мөлшеріне қарай емес, дәл келтіретін зиянның сипатына қарай нақты, жан-жақты және дәйекті саралануы тиіс. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды санаттарға ғана емес, сонымен қатар ауырлық дәрежесіне де бөлу керек. Мұндай жіктеу бүкіл қылмыстық заңнама үшін, қылмыстық құқықтың барлық дерлік институтын қолдану үшін тоғысқан мәнге ие болуы мүмкін. Атап айтқанда, санкцияларда көзделген құқық бұзушылықтардың құқықтық зардаптарының ауырлығы кінәнің ауырлығы мен нысаны бойынша жіктелуіне байланысты болуы керек.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің заңнамалық материалы мүмкіндігінше Жалпы және Ерекше бөлімдер арасында Жалпы бөлімнің пайдасына қайта бөлінуі керек және оған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жекелеген топтарының барлық қайталанатын қасиеттері енгізілуі тиіс. Атап айтқанда, типтік:

- қылмыстық құқық бұзушылық құрамының саралаушы белгілері (бұл белгілердің қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығына әсерін бір немесе екі дәрежеге арттыру немесе азайту арқылы анықтау арқылы олардың жалпы тізбесін жасау туралы айтып отырмыз);
- санкциялар (әрбір ауырлық дәрежесіндегі қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін оларды жасағаны үшін қолданылуы мүмкін жазалардың жекелеген түрлерінің нормативті және пропорционалды мөлшерлері әзірленуі керек);
- адамның белгілі бір ұзаққа созылатын әрекеттерді (заңсыз жалтару, сақтау және т.б.) жасауын өз еркімен тоқтатуы және қылмыс объектілерін өз еркімен беру, қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын міндеттемені өз еркімен орындау, орындамау және т.б. байланысты жазадан босатудың ерекше негіздері.

Ұлттық құқықтық дәстүрді ескере отырып, қылмыстық заңнама демократиялық мемлекеттердің қазіргі қылмыстық құқығына тән құқықтық құралдарды — шектеу және басқа да қауіпсіздік шараларын бекітуі керек, сонымен қатар пробация шараларын, жастардың қылмыстық жауапкершілігін және т.б. жетілдіру қажет. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі азаматтықтан айыру, арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру сияқты қазіргі заманғы қылмыстық құқық үшін әдеттен тыс декларативті ережелер мен жаза түрлерінен босатылуы тиіс. Өйткені, Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес соттың заңды күшіне енген үкімі бойынша оның кінәсі танылғанға дейін адам қылмыс жасағаны үшін кінәсіз деп танылатындықтан, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінен қылмыстық жауаптылықтан босату туралы ережелер алынып тасталып, қылмыстық жауаптылықтан босатудың барлық түрлері жазадан босатудың тиісті түрлерімен ауыстырылуы тиіс.

Жазаның бір түрі ретінде өлім жазасынан бас тарту керек және өмір бойына бас бостандығынан айыру негіздерін айтарлықтай азайту керек: бірінші кезеңде — міндетті салдары басқа адамның өмірінен қасақана айыру (геноцид пен жалдаудың жекелеген нысандары, мемлекетке опасыздық, кейбір әскери және басқа да қылмыстар) болып табылмайтын қылмыс түрлері үшін.

Қылмыстық заңнаманы кодификациялауды осы уақытқа дейінгіден жоғары деңгейде жүргізу қажеттілігі бар. Жаңа қылмыстық заңнаманы технологияның заманауи жетістіктерін пайдалана отырып құру қажет. Сондай-ақ, халықтың қабылдауы мен түсінуі үшін оның қолжетімділігін арттыру және уәкілетті органдар оны қолдану кезінде қателер немесе теріс пайдалану

мүмкіндігін айтарлықтай азайту керек. Оны цифрлық технологияларды қолдану арқылы жасау керек. Бұл терминологияны бір жүйеге келтіреді және сол кодекстің немесе басқа да құқықтық актілердің «байланысты» басқа баптарына (әсіресе, жалпы ережелерде көрсетілген) сілтемелер беріп қана қоймайды, сонымен қатар олармен байланысты қылмыстық немесе басқа құқық бұзушылықтарды ажыратуға мүмкіндік береді. Болашақта мұндай заңнама құқық қорғау саласындағы жасанды интеллект құралына айналуы мүмкін.

2021 жылдың маусымы